

Dezső Tamás (1962) assziriológus, régész, az ELTE BTK dékánja. Kutatási területe az ókori keleti hadtörténet és az Asszír Birodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Égi és földi propaganda. Az Asszír Birodalom expanziós ideológiájának eszköztára (2009/2).

Assyrikos logos?

Xenophón *Kyruapaiéiájának* asszír vonatkozásai

Dezső Tamás

Az utóbbi évtizedben Xenophón *Kyruapaiéiája* ismét az értelmezési viták fókuszába került. A mű azonban elsősorban nem a klasszika-filológusok, hanem az ókori Közel-Kelet kutatóinak, az assziriológusoknak az érdeklődését keltette fel. A kutatás középpontjába nem annyira a műfaj meghatározása (idealizált „királytükör”, nevelő célú regényes mese stb.),¹ hanem inkább történelmi hitelességének bizonyos elemei, és mint mindig, forrásainak azonosítása került.

Simo Parpola tanulmánya jelenti a téma legjobb kurrens összefoglalását.² Tanulmányában azon kutatók kicsiny, de egyre növekvő táborát erősíti, akik a *Kyruapaiéia* bizonyos elemeinek történelmi hitelességét, sőt komoly forrásértékét bizonyítják. Jelen cikk szerzője is ezen a ponton szeretne csatlakozni az ókori keleti források ismeretében, azokra alapozva, a *Kyruapaiéiát* „assziriológus szemmel” vizsgálva a mű bizonyos részeinek hitelességét hangsúlyozó és ezzel új (hagyománytörténeti) értelmezési lehetőségeket megnyitó kutatók csoportjához.

A *Kyruapaiéia* elemzésénél élesen külön kell választanunk legalább két aspektust: az egyik az a politikai üzenet,³ amelyet Xenophón Kyros alakjának mint az ideális uralkodónak⁴ a megrajzolásával fogalmaz meg,⁵ a másik, jelen szerző számára fontosabb aspektus pedig az a történelmi környezet, az a történelmi háttér, amelyet üzenete megfogalmazásához segítségül hív. Itt valahogy az utópia és a történelmi valóság kerül szembe egymással.

Ez a tanulmány tehát nem a fikcióval, nem Kyros alakjával, jellemrajzával, vagyis avval foglalkozik, amit Xenophón beleálmodott, amit rajta keresztül üzeni akart az őt száműző athéni demokráciának vagy az őt befogadó spártai királyságnak, a Perzsa Birodalomnak, amely ellen és amelyért harcolt, valamint az olvasónak, vagyis nekünk. Ez a dolgozat azzal a történelmi háttérrel, azzal a forráshagyománnyal foglalkozik, amelybe Xenophón Kyros alakját beleágyazta, amelyet mondanivalója drámai díszletétül használt.

I. A történelmi keret

II. (Nagy) Kyros⁶ (Kr. e. 559–530) Kr. e. 553-ban megtámadta Pasargadai méd helyőrségét, majd a következő két évben felszámolta az összes perzsiai méd erősséget. Kr. e. 550-ben legyőzte Astyagést, a méd uralkodót, és a méd trónnal együtt megszerezte a Méd Birodalom kiterjedt, az Újbabilóni Birodalom területét északról határoló területeit. Kr. e. 547 májusában megszerzi az Euphratés középső folyása mentén fekvő Suhi területét, majd 545-ben már Lydiát támadja. A Halys-folyótól keletre, Pterianál döntetlenül végződő csatát vív Kroisossal, Lydia királyával, aki Sardeisbe vonul vissza. Ugyanazon év novemberében, a Paktolos-folyó mentén vívott thymbrarai csata után Sardeis fellegvára is elesik, Kroisos pedig fogságba kerül. A következő években Kyros meghódítja egész Anatóliát, majd keleti hódításokba kezd. Ezek során a birodalom keleti határait egészen Pandzsábig, északon pedig a Jaxartésig tolta ki. Kyros következő célpontja Babilón volt, amelynek uralkodója,

Nabû-nâ'id (bibliai Nabonáj, görög Labynétos) – valószínűleg orvosai tanácsára – már hosszú évek óta az észak-arábiai Taima-oázisban élt, miközben Babilónban fia, Bêl-šarri-ušur (bibliai Bélsaccár) gyakorolta helyette a hatalmat. Ez a távollét azonban komoly gondot okozhatott a Marduk-kultuszban, amelyben a király személyének (ha máskor nem, az újévi ünnepek során) nélkülözhetetlen szerep jutott. Ezért az elégedetlen Marduk-papság megegyezett Kyrosszal. A perzsa sereg 539 nyarán átkelt a Rovandúz-szoroson, ahol Gutium babilóni helytartója, Gubaru (Ugbaru, iráni Gaubarva, görög Gobryas) harc nélkül átállt Kyroshoz. A babilóniak Opisnál vereséget szenvedtek. Október 10-én elesett Sippar, október 12-én Gubaru csapatai – valószínűleg a Marduk-papság segítségével – ellenállás nélkül bevonultak Babilónba. Kyros október 29-én követte csapatait. Nabû-nâ'idot Karmaniába (Kermán) száműzték. Két héttel később meghalt Babilón perzsa helytartója, Gubaru is. Kyros egy Belső-Ázsiában (a mai Afganisztán területén) a szkíták egyik népeként ismert masszagéták királyője, Tomyris csapataival vívott csatában megsebesült, majd harmadnapra, Kr. e. 530. július 20-án belehalt sebesüléseibe.

Erre a rövid összefoglalóra nemcsak a történeti keret felvázolása miatt, hanem a *Kyruptideia* eseménytörténetének elemzése miatt volt szükség. Az elbeszélés ugyanis – mint azt többen is a mű legfontosabb jellemvonásaként megjegyezték – nincs összhangban a valós történeti eseményekkel.

II. Assziriológiai adalékok a *Kyruptideia* történeti hitelességének kérdéséhez

Nagyon nehéz történeti hűségéről beszélni egy olyan mű esetében, amely – általunk alapvetőnek tartott – történelmi tényeket hagy figyelmen kívül: például hogy Kyros csatában legyőzte és trónjától megfosztotta nagyapját, Astyagést (Kr. e. 550), akit így nem is követhetett a méd trónon Kyaxarés⁷ nevű fia, vagy hogy Kyros az öregségtől halt meg, és nem a masszagéta szkíták ellen vívott csatában. Xenophón a fő mondanivaló, az ideális uralkodó jellemrajzának bemutatása színterül, történetileg tehát a kronológia szempontjából nem teljesen pontos és szelektív elemeket választott. Nem hallunk – talán részletes korabeli elbeszélő források híján – keleti hadjáratairól, és csak a VIII. könyv végén kapunk egy összefoglalást hódításairól – tévesen a meghódított területek közé sorolva Egyiptomot. A mű mégis hordoz magában valami eddig teljességében talán fel nem tárt történelmi tartalmat.

A mű talán legfontosabb kérdése maga Asszíria. A történelmi háttérből világos, hogy Kyros uralkodása idején Asszíria már ötven éve, Xenophón idején pedig már kétszáz éve nem létezett. A perzsák nem Asszíriával, hanem az Újbabilóni Birodalommal harcoltak, amiről a *Kyruptideia* egyáltalán nem vesz tudomást. A mű első felében, vagyis legnagyobb részében (I. 4. 14 – VI. 2. 9) Asszíria királya és annak fia volt Astyagés, illetve Kyros fő ellensége. Az asszírok állnak az eseménytörténet középpontjában. Talán ez a kronológiai anakronizmus az, ami miatt a mű nem említi sem Asszíria királyának, sem a fiának a nevét. Xenophón Babilón városát is úgy említi, mint Asszíria királyának egyik városát, ahová az asszír trónörökös visszahúzódott apja eleste után.

A következő oldalon látható táblázat mutatja azt a három történeti forrás összevetésével készített eseményhorizontot, amelyen belül a *Kyruptideia* játszódik.

Általánosan elfogadottnak tartották, hogy Xenophón műve Hérodotos *médikos logos*ához hasonlóan az Újbabilóni Birodalom bukásáról szól, és az asszír király és fia mögött Nabû-nâ'idot és fiát, Bêl-šarri-ušurt kell érteni. Parpola is ezen azonosítás mellett érvel, mivel Nabû-nâ'id Kr. e. 547-es, tehát a lyd háborút megelőző visszavonulása Észak-Arábiába (Taima-oázis) és Bêl-šarri-ušur babilóni régenssége teremthetett olyan helyzetet, amelyet a hagyomány értelmezhetett trónutódlásnak is. Ezt a lehetőséget természetesen nem lehet teljesen elvetni. Ugyanakkor Hérodotos ismeri Labynétos történetét (I. 188), aki, mint azt tudjuk, túlélte Babilón elfoglalását, fogságba esett és Karmániába száműzték. Az ő nevük tehát mindenképpen ismert lehetett a hagyományban, így nehezen érthető, hogy miért cserélték fel őket Asszíria királyával és fiával, az Újbabilóni Birodalom pedig Asszíriával. Az az elmélet is ismert, hogy a klasszikus antikvitásban Asszíria és Babilón között a hagyomány – talán egyfajta kontinuitást feltételezve – alig tett különbséget.⁸ A *Kyruptideia*ban mégis el lehet különíteni az asszír és babilóni hagyomány két horizontját. Ha alaposan elemezzük az első hat könyvet, olyan benyomásunk keletkezhet, mintha a mű valóban Asszíriáról, és nem az Újbabilóni Birodalomról szólna. Az a földrajzi környezet, amelyben a mű első három könyvében az események játszódnak, meglehetősen szűk, és egyértelműen Észak-Mezopotámiára, sőt Asszírria északi határvidékére utal (médek, arméniaiak, kadusiaiak, szákok, hyrkániaiak és maguk az asszírok a szereplők). Mint azt az 1. táblázat is mutatja, az elbeszélés legnagyobb része (I. 4. 14 – V. 4. 40) ebben a környezetben játszódik, és kronológiai szempontból nehezen, vagy egyáltalán nem illeszthető a történeti tudásunk alapjául szolgáló antik forráshagyományba. Teljesen egyedi, és számos olyan elemet tartalmaz, amelyek fontosságát már Parpola is hangsúlyozta.⁹

Elméletünk szempontjából a leghangsúlyosabb váltás a történetben az V. könyv végén (4. fejezet vége) következik be. Az asszír király Babilónból elmegy Kroisoshoz segítséget kérni (VI. 1. 25). Kroisos lesz a perzsaelenes nagykoalíció vezetője, a seregek a Paktolos-folyó mentén gyülekeznek. Az asszírokat itt már nem Asszírria, hanem Babilón királya vezeti (VI. 2. 10). A történet ennél a pontnál tér vissza az események valós sorához, amely események Kroisos thymbrarai csatavesztése, Sardis eleste után már egyenesen, kronológiai sorrendben jutnak el Babilón elestéig. Ettől a ponttól kezdve az „asszír” kifejezés már alig fordul elő a történetben, és főleg Babilón királyáról és Babilónról hallunk.

Jelen tanulmány nem azt vitatja tehát, hogy a *Kyruptideia* az Újbabilóni Birodalom bukásáról szól, hanem azt veti fel, hogy az események hátterül egy eddig talán ismeretlen, legalábbis ismeretlen forrású (lásd alább), autochtón asszír hagyomány szolgálhat.

Mindezek alapján a következőkben a *Kyruptideia* első öt könyvének azon tartalmi elemeit vizsgáljuk meg, amelyek jelen értelmezés szerint egy genuin asszír hagyomány és nem az asszír-babilóni hagyományfolytonosság bizonyítékai lehetnek. Ezek ha nem is igazolják az egész elbeszélés történeti hűségét, de bizonyos elemeit, és főleg forrásának jellegét új (assziriológiai szempontú) megvilágításba helyezhetik.

Kr. e.	<i>Nabû-nâ'id-krónika</i>	Xenophón: <i>Kyrupeidaia</i>	Hérodotos: <i>Historiai</i>
585			(I. 74) A Halys folyó mellett vívott (napfogyatkozás miatt félbeszakadt) csata Kroisos és Kyaxarés között.
584			(I. 107) Kyaxarés 40 évnyi uralkodás után meghal, a trónt fia, Astyagés foglalja el.
		(I. 4. 14–23) Asszíria királyának fia egy vadászaton kisebb sereggel átkel az asszír–méd határon, és megütközik Astyagés méd uralkodó fia Kyaxarés és Kyros vezette csapataival.	
		(I. V. 2–10) Astyagés halála után az asszír király terjeszkedni kezd.	
		(III. 1. 1 – II. 31) Arménia királya ennek hatására már nem küldi el adóját Kyaxarésnek. Kyros ellene vonul, és hódoltatja Arméniát.	
		(III. 3. 22 – IV. V. 50) Kyros legyőzi az asszírokat az asszír tábor falain kívül. Az asszír király halála. Az asszírok és szövetségeseik üldözése.	
		(IV. 6. 1–10) Gobryas, az idős asszír behódolása.	
		(V. 2. 28 – 3. 59) Gadatas, az asszír eunuch behódol, átjátssza egyik erődjét Kyros kezére.	
		(V. 4. 1–10) Az asszír király törbe csalja Gadatas seregét, de Kyros beérkező serege felmenti.	
550	(2.1–2) Astyagés (Ištumegu) méd király megtámadja Kyrost (^m <i>Ku-raš</i>), Ansan királyát. Serege fellázad ellene, foglyul ejti és átadja Kyrosnak.		(I. 127) Kyros perzsa serege összecsap Astyagés méd seregével, amelynek jelentős részét Harpagos méd vezér átállítja a perzsákhoz.
	(2. 3–4) Kyros Ekbatana (^{kur} <i>A-gam-ta-nu</i>) ellen vonul, elfoglalja, kirabolja, és a zsákmányt Ansanba viszi.		(I. 128) Astyagés maradék seregével csatára áll ki Kyros ellen, de vereséget szenved és fogságba esik.
547. március	(2. 15–16) Kyros, Parsu (^{kur} <i>Par-su</i>) királya Arbelánál átkel a Tigrisen.		
547. április	(2. 16–17) Kyros Lydiába (^{kur} <i>[Lu]-ud-[di]</i>) vonul.		(I. 76) Pterianál Kroisos és Kyros seregei döntetlen csatát vívnak.
545	(2.17) Kyros legyőzi (Lydia) királyát, és helyőrséget hagy országában.	(VII. 1. 1–48) Hatalmas ütközet a Paktolos folyónál Thymbraránál. Kyros legyőzi Kroisoszt.	(I. 80) Sardeis előtt a mezőn a lyd lovasság semlegesítése után Kyros legyőzi Kroisoszt.
545		(VII. 2. 2) Sardeis bevétele.	(I. 84) Sardeis ostroma és bevétele.
539. október	(3. 12–14) Kyros Opisnál, a Tigris partján csatában legyőzi a babilóni sereget. Opis elesik.		(I. 190) A babilóniak kivonulnak Kyros ellen és csatát vállalnak, de vereséget szenvednek (Opis).
539. október 10.	(3. 14) Sippar kapitulál. Nabû-nâ'id Babilónba menekül.	(VII. 5. 7–14) Kyros ostromárkot és tornyokkal megerősített kerítőfalat épített Babilón körül.	
539. október 12.	(3. 15–17) Gubaru/Ugbaru, Gutium kormányzója Kyros seregével harc nélkül bevonul Babilónba. Nabû-nâ'id fogságba esik.	(VII. 5. 15–34) Az Euphratés vizét az ostromárkokba vezetik. Gobryas és Gadatas emberei a folyómederben a nyitott kapukon betörnek a városba, elfoglalják a palotát, és megölik a babilóni királyt.	(I. 191) Kyros Nitókris tavába vezetteti az Euphratés vizét. Katonái a sekély vízbe gázolva benyomulnak Babilónba, ahol a mulatozó babilóni védők nyitva felejtik a folyóra néző városfal kapuit.
539. október 29.	(3. 18–20) Kyros bevonul Babilónba.	(VIII. 4. 2) Gadatas a jogarhordók főparancsnoka (főeunuch?).	
539. november 5.	(3. 22) Gubaru halála Babilónban.		

1. A méd udvar leírása (I. 3. 2–7)

Xenophón művében többször is komoly hangsúlyt fektet annak az ellentétpárnak a hangsúlyozására, amely a médek és perzsák ruházata és életmódja között feszült. A perzsák puritanizmusával szemben a médek már-már dekadens jólétben és pompában éltek. Azok az elemek azonban, amelyeket Xenophón Astyagés, Kyros nagyapja udvarának leírásakor hangsúlyoz, kísértetiesen hasonlítanak az asszír királyi udvar leírásához.¹⁰ Ezek közé tartoznak a bíborruhák, arany nyakláncok, arany karperecek, az udvari lakomák, az asztali viselkedés és az étel szétosztása a szolgáltnak. Sajnos az asszír palotadomborművek színvilágának teljes hiánya következtében nem tudjuk, hogy az asszír királyok festették-e a szemüket és az arcukat, illetve hogy viseltek-e vendégahaját. Ez a pompa, ha nem is közvetlenül az asszír udvart írja le, egyértelművé teszi, hogy a médek évszázadokon keresztül (de legalábbis Kr. e. 744 és Kr. e. 612 között) szoros kapcsolatban álltak az asszír udvarral, és abban is szinte teljes a konszenzus, hogy a médek nemcsak az Asszír Birodalom univerzális hatalmát, hanem annak ideológiai, udvari és szertartási megjelenítését is megörökölték.

2. Sakas¹¹

Az ifjú Kyrost nagyapja, Astyagés a méd udvarban bemutatja főpohárnokának, Sakasnak (I. 3. 8–14), aki nemcsak az ital- és étékfogás felügyelője, hanem a méd királyi udvar legfontosabb hivatalnok. Az ő nevét a kutatás hagyományosan népnévként, a szkíták egyik népe, a szakák tagjaként azonosította. Ugyanakkor egy assziriológus számára feltűnő a hasonlóság a Sakas név és az asszír udvar hasonlóképpen fontos szereplője, a (fő) pohárnok akkád neve, a *(rab) šāqē*, illetve annak arámi megfelelője, a *šāqyā* között.¹² A hangalaki hasonlóság mögött egyértelmű asszír udvari tartalmi hasonlóság rejlik: az asszír udvar egyik legfontosabb főhivatalnok a főpohárnok volt, akinek önálló tartománya („ország”, akkád: *mātu*) volt az Asszír Birodalom északi, Urartuval (későbbi Arménia) szomszédos határa mentén, és diplomáciai tevékenysége még a Bibliából is ismert, ahol Sîn-ahhē-erība Kr. e. 701-es hadjárata idején ő volt annak a főparancsnok (*turtānu*) és a főeunuch (*rab ša-rēšē*) seregtesteivel megtámogatott tárgyaló delegációnak a vezetője, amely megadásra és Jeruzsálem kapuinak az asszírok előtt való megnyitására szólította fel Hiszkijját, Júda királyát.¹³ Így megállapítható, hogy az ókori történelemben – mint annyi más esetben is – egy hivatalnév személynévként való megjelenésével találkozhatunk, és hogy Astyagés udvarának Sakasa az asszír főpohárnok szerepét betöltő főhivatalnok volt. Ez újra megerősíti azt a feltételezést, hogy a méd királyi udvar szervezeti is örököse lehetett az asszírnak, vagy legalábbis szervezeti logikájában követhette az asszír királyi udvar felépítését.

3. India¹⁴

A *Kyropaideia* története – különösen az első könyveiben – gyakran említi India nevét, mint amely szomszédos vagy legalábbis jó (és közeli) kapcsolatot ápol Arméniával. A történeti India ennek a kritériumnak annak ellenére sem felel meg, hogy

területe még Kyros uralkodása alatt a birodalom látótávolságán belülre, közvetlen szomszédságába került, és az eddigi mitologikus terület valós élménytartalommal telt meg. Hogy lehetett-e valami különleges oka annak, hogy Arménia királya különösen szívélyes viszonyt ápolt a távoli India királyával, nem tudjuk. Azt azonban már Simo Parpola is megjegyezte,¹⁵ hogy Média és Arménia közötti területen, az Urmia-tótól délkeletre nem sokkal korábban létezett egy Andia nevű állam, amely az asszír történelemből jól ismert szerepet játszott a térség politikájának alakításában. Ráadásul a *Kyropaideia* ezen része a történeti horizontot még meglehetősen szűkre, és ezzel hitelesre szabja, így könnyen elképzelhető, hogy az arméniaiak, cadusiaiak, szákok, hyrkániaiak mellett itt a szűkebb régió egy másik államáról, Andiáról van szó.

4. Háború az asszír királlyal

A történetben Kyros háromszor csap össze az asszírokkal. Az első összecsapásban még kamaszfejjel vesz részt, amikor az asszír király fia egy határ menti vadászat ürügyét kihasználva az asszír–méd határ két váltás őrségével átcsap méd területre (I. 4. 14–23). Gyalogságát a határon, csatarendbe állítva hagyja, míg az asszír lovasság – íjászok és lándzsások – alakzatban a médek felé nyomul (itt perzsák nincsenek jelen, csak asszírok és médek!),¹⁶ és csatarendben megállva arra vár, hogy Astyagés méd lovasai is ezt teszik, ahogy mindig is szokták: nyíllövésnyire megállnak, és napestig csak nyilaznak az ellenségre. A médek azonban – Kyros ifjúi hevétől feltűzelve – nem állnak meg, és az asszír gyalogságig szorítják vissza az asszírokat. Ott visszafordulnak, mert nem mernek nekimenni a csatarendben álló gyalogságnak. Ezzel a méd győzelemmel indul Kyros katonai karrierje.

Astyagés halála után az asszír király elérkezettnek látta az időt a terjeszkedésre (I. 5. 2–10). Arménia királya megtagadja az adófizetést Astyagés utódjának, Kyaxarésnek.¹⁷ Kyros újra hódoltatja Arméniát, majd ráveszi a méd uralkodót, hogy támadják meg Asszíriát. Ezzel a *Kyropaideia* egyik legizgalmasabb (és leghosszabb, két könyvön keresztül tartó) betéttörténete, az asszír–méd/perzsa háború veszi kezdetét (III. 3. 1 – V. 4. 48). Ez a történet olyan elemeket tartalmaz, amelyeknek ismerete valószínűleg nem magyarázható a fő klasszikus auctor-hagyomány (Hérodotos, milétosi Dionysios, knidosi Ktésias) ismeretével, és az eseménytörténet túl nagyszabású ahhoz, hogy belezsúfoljuk a Babilón eléstét megelőző körülbelül kétéves időintervallumba (az opisi csatától, Kr. e. 539. október elejétől Babilón elestéig, október 12-ig).

a) *Az asszír katonai tábor* (III. 3. 26–27). Kyros és serege átkelvéen az asszír határon áldozatot mutat be Asszíria isteneinek és hősainak, majd megindul az asszírok ellen.

Amikor a seregek már elég közel értek egymáshoz, az asszírok és szövetségeseik árkot ástak maguk körül. A barbár uralkodóknál manapság is ez a szokás: amikor tábort vernek, körülárkolják, ami – tekintve, hogy sok kéz áll rendelkezésükre – nem nagy munka. Azért tesznek így, mert tudják, hogy a lovassereg éjnek idején megbízhatatlan és nehezen kezelhető, különösen a barbároké. Lovákat ugyanis lábuknál fogva odakötik a jászolhoz, s így, ha rájuk törnek, bi-

*zony nem könnyű kikötni, felkantározni, felszerszámozni és felvértetni a lovakat; az pedig kész lehetetlenség, hogy lóra pattanva keresztülvágtassanak a katonáktól nyüzsgő táboron. Ezért veszik körül magukat ők is és a többiek is ilyenfajta sánccal, és azt hiszik, ha így körülvették magukat, akkor harcolhatnak, amikor akarnak.*¹⁸

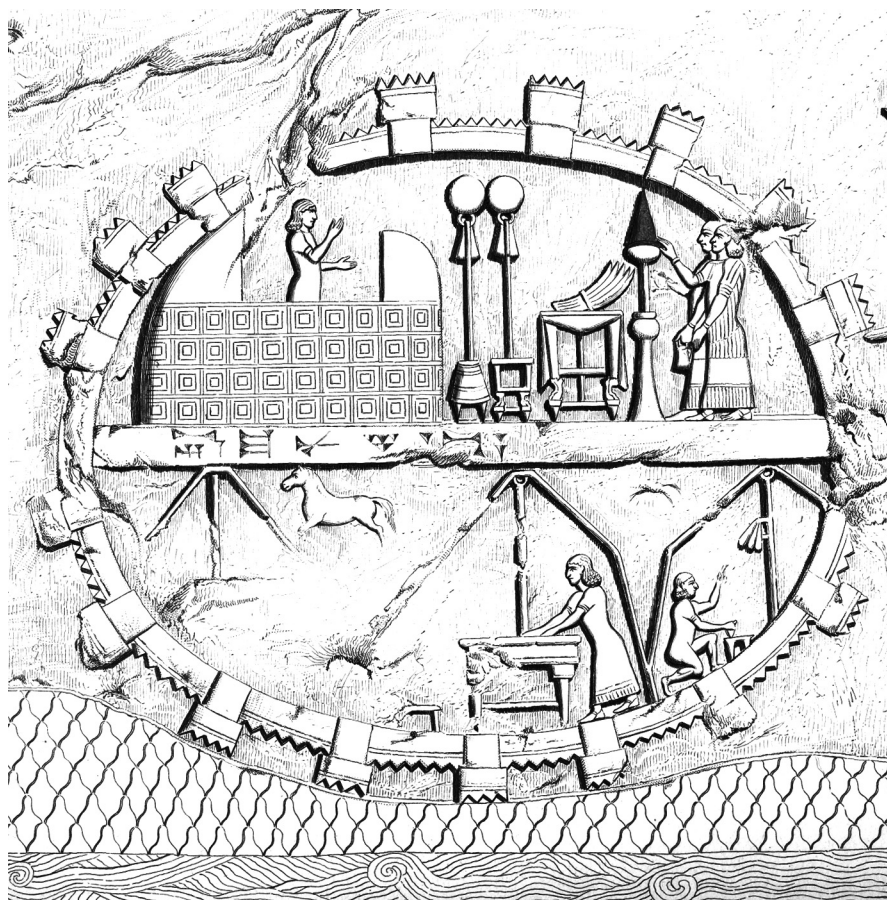
Az asszírok és szövetségeseik erődített táborukban a nyílt síkon, a perzsák pedig a dombok mögött szétszórva táboroznak (III. 3. 28). A tábor előtt zajló csata (lásd alább) leírásából azt is megtudjuk, hogy a tábor sánccalainak a tetején mellvéd is volt (III. 3. 66). Xenophón ebben a fejezetben nem másról, mint az asszír katonai táborról ír. Arról a katonai táborról, amely az asszír palotadomborművek tanúsága szerint (1. kép) az asszír hadviselés egyik legfontosabb jellegzetessége volt.¹⁹ Az asszír katonai táborok mindenesetre a hadjáratok kiindulópontjául szolgálva biztosítottak védett bázist az expedíciós seregnek. Asszírián kívül csak sokkal később, a római birodalmi hadseregben lett olyan kultusza a táborépítésnek, mint egykoron az asszíroknál. Sajnos nem tudjuk, hogy az újbabilóni hadsereg folytatta-e ezt a gyakorlatot, vagy sem. Ez a motívum mindenesetre egy a klasszikus auktorkor ókori keleti hagyományában egyedülállóan számító tudás birtoklásáról tanúskodik Xenophón forrásai között.

b) *Az asszír hadsereg leírása* (III. 3. 43). Kyros seregével addig vár, amíg az asszírok ki nem vonulnak az erődített táborból. Az asszír sereg kivonul, és maga az asszír király – harci kocsián száguldozva a sorok előtt – állítja őket csatarendbe. Íjászok, lándzsások és parittyások szolgálnak a gyalogság soraiban. A sereg fő ereje harci kocsiókból és lovasságból áll. Az asszír király beszéddel lelkesíti csapatait (III. 3. 44). A harci kocsiók, akik a sereg előtt kocsirol szállva várakoztak, felszállnak harci kocsijaikra, és elfoglalják a helyüket a csatarendben. Xenophón itt is olyan információ birtoklásáról tesz tanúbizonyosságot, amely az antik auktorkor körében nem volt széles körben elterjedt. Xenophón persze katona, sőt parancsnok volt, így az ilyen témák iránti érzékenysége meghaladhatta más történetírók érzékenységét. Az ilyen hadsereg azonban ebben a korszakban csak Asszíriának állt rendelkezésére.²⁰ Hogy milyen volt az újbabilóni hadsereg, sajnos alig tudjuk. A babilóni káldok, Asszíria ellenfelei az újasszír időkben, elsősorban íjásztömegekkel rendelkeztek, de valószínűleg megörökölték valamit az asszír hadseregtől. Ez a kép, amit Xenophón a perzsákkal szemben álló hadseregről fest, egyértelműen a valódi asszír hadsereg leírásának tűnik.

c) *A csata* (III. 3. 58 – IV. 1. 8–10). Megkezdődik a csata. Az asszír íjászok, dárdások és parittyások még lőtávolon kívül lőni kezdenek. A perzsák letaposák a kilőtt lövedékeket. A közelharcban

az asszírok megfutamodnak, visszamenekülnek a táborba, de nagy a tömörülés és nagy a mézárás. A harci szekerek belefutodnak az árokba. A méd lovasság megfutamítja az asszírt. A táborfalon állók, látva a mézárást, ijedtükben még nyíl- és lándzsazáport sem zúdítanak a perzsákra. Néhány perzsa a táborkapuig is eljut. Az asszír király a többi szövetséges uralkodóval és legjobb híveivel maga áll a kapukba, hogy megállítsa a perzsák betörését. Kyros megijed, hogy ha a létszámhátrányban lévő perzsák betörnek az asszír táborba, akkor vereséget szenvednek, így lőtávolon kívülre vonja vissza seregét, hogy ott ismét csatarendbe állítsa. A kapu körüli csatában az asszír király elesik. A csata leírása szintén olyan elemeket tartalmaz, amelyek jó eséllyel nem a képzelet szüleményei, hanem valószínűleg a történelmi hagyomány egy regényes elemével állunk szemben. Bár Xenophón forrásai a királyok halálának területén sem a történelmi hűség letéteményesei (Kyros, Nabû-nâ'id), ez a drámai eset mégis valamely korábbi hagyomány része lehet. Magából az asszír történelemből alig ismerünk olyan eseteket, amelyben a király csatában vagy harc közben esett el: így járhatott II. Šarrukîn Kr. e. 705-ben, amikor Tabal tartományban, valószínűleg egy kimmerekkel vívott csatában esett el, valamint Sîn-šar-iškun Kr. e. 612-ben Ninivében, amikor a méd Kyxarés csapatai elfoglalták a várost.

d) *Az üldözés* (IV. 1. 11 – IV. 5. 58). A történet tovább folytatódik. Az asszír király eleste demoralizálja a táborban lévőket, és az éjszaka folyamán elvonulnak. Közöttük van Kroisos is, akinek az itteni teljesen passzív szerepeltetése szintén anakronisztikus (nem volt olyan pillanat, amikor asszír vagy babilóni

1. kép. Asszír katonai tábor ábrázolása II. Šarrukîn khorszábádi palotájának domborművén (Botta–Flandin 1849, II. Pl. 146 nyomán)

szövetségben harcolt a médek/perzsák ellen), és csak a történet későbbi fűzése szempontjából fontos a jelenléte. Kyros másnap vette csak észre, hogy a tábor jórészt kiürült, és mivel a perzsák gyalogosan harcoltak, nem volt saját lovassága az üldözésre. Ezért Kyaxaréshez fordult, hogy adjon neki méd lovasságot az üldözéshez. Ekkor jelentkezik nála egy asszír vazallus, a hyrkániai lovasparancsnok, aki felajánlja az asszírok zsoldjában álló 1 000 hyrkániai lovas dezertálását az asszír seregből, és az asszír iga lerázása reményében áll. A perzsák megszállják az asszír táborát, a méd, arméniai és hyrkániai lovasság pedig az asszírok és szövetségeseik üldözésébe kezd. Ez a történet a maga helyén hitelesen illusztrálja a perzsák gyalogos harcmódorából fakadó hátrányokat, amely kiszolgáltatta őket a szövetséges lovasságnak, és lehetetlenné tette egy taktikai győzelem stratégiai kiaknázását. Nem meglepő, hogy Kyros a későbbiekben mindent megtett azért, hogy felépítse a perzsa lovasságot.²¹

5. Gobryas (IV. 6. 1 – V. 2. 28)²²

A *Kyruapaiidaia* egyik legizgalmasabb alakja Gobryas. A kutatás már régen bebizonyította, hogy Gobryas alakja mögött valós történeti személy van,²³ akinek a *Kyruapaiidaia*ban játszott szerepe megegyezik a más forrásokban játszott szerepével. Mint azt a fenti táblázat is mutatja, Gubaru/Ugbaru Gutium (zagroszi tartomány, valószínűleg az asszír Zamua tartománnyal azonos) babilóni helytartója volt, aki (talán már Kr. e. 547-ben) behódolt Kyrosnak, majd 539. október 12-én csapataival ellenállás nélkül, valószínűleg a csalódott Marduk-papság támogatásával, bevonult Babilónba.²⁴ Két hét múlva Kyros is megérkezett a városba. Kinevezte Gubarut Babilón helytartójává, aki pár nappal később meghalt. Ugyanez a történeti elem – némi módosítással és kis hangsúlyáthelyezéssel – a *Kyruapaiidaia*ban is megtalálható: Gobryas lesz Kyros azon hadvezére, aki a *Kyruapaiidaia*ban a Hérodotosztól is ismert csellel, de gyakorlatilag komoly harc nélkül beveszi Kyrosnak Babilónt.

Jelen elemzés azonban ezt az egyezést elsősorban a történeti hűség egyik példaként használja fel. Xenophón ugyanis olyan háttérrel fest Gobryasnak, amely egy alternatív hagyomány meglétét és Xenophón általi felhasználását vetheti fel. A *Kyruapaiidaia*ban Gobryas kulcsszerepet játszik. Személye és története hosszan végignyúlik az általunk vizsgált „asszír betétben” (IV. 6. 1 – V. 2. 28), sőt az egész történeten (lásd később).

Az asszír csatavesztés és az asszír király halála után megjelenik Kyros táborában egy idős asszír tiszt lovas kísérettel, lovasfegyverzetben, lándzsával, és felajánlja a behódolást Kyrosnak. Kyros kérdésére elmeséli történetét, amely önmagában is izgalmas betétmotívuma a műnek. Asszír születésűnek vallja magát. Ő az asszír király leghűségesebb embere és barátja volt, aki 1 000 lovas szokott a király rendelkezésére bocsátani. Van egy erős erődítménye, és nagy terület felett rendelkezik. De most, hogy az asszír király, az a nagyszerű ember, az ő barátja elesett a csatában, és Gobryas gyűlölt ellensége, a király fia került hatalomra, állál Kyrosához. Ekkor meséli el fia szomorú történetét: az ő gyönyörű egy szem fiát, életének értelmét az idős asszír király meghívta vendégségbe, hogy hozzáadja feleségül a leányát. Gobryas büszkén küldte fiát az asszír udvarba. Ott azonban a király fia és Gobryas fia elmentek együtt vadász-

ni. A vadászat során az asszír trónörökös elvettette a medvét, de Gobryas fia leterítette. Az asszír trónörökös ezután elvettette az oroszlánt, Gobryas fia leterítette. Az asszír trónörökös ezen úgy megdühödött, hogy egy lándzsával ledöfte Gobryas fiát. Az idős asszír király nagyon bánta az esetet, de a fia nem tanúsított megbánást. Gobryas, az idős asszír, a király barátja, menyegző helyett temetésre kísérhette fiát. Ekkor megfogadta, hogy bosszút áll. Amíg az idős asszír király élt, addig feltétel nélkül hű maradt hozzá. Most azonban, hogy ő meghalt, nem köti a hűségeskü, így átáll Kyrosához, átadja az erődjét és a földjeit, ha ő segít neki bosszút állni. Kyros szövetségesevé fogadja, meglátogatja Gobryas erődjét, és arra kéri őt, hogy lovasságával előhadként vezesse őt Babilón felé, ahova az elesett asszír király fia, az új uralkodó menekült. A drámai betéttörténet kapcsán két motívumot kell részletesen elemezni.

a) *Gobryas, a testőrparancsnok*. Gobryas történetében van egy-két olyan motívum, amely – az eddig vizsgált asszír motívumhoz hasonlóan – más megvilágításba helyezi ha nem is magát Gobryas/Gubaru történeti alakját, hanem a mögötte rejlő karaktert. II. Šarrukīn felirataiból tudjuk, hogy őt mindig egy 1 000 lovasból álló testőrség kísérte. Ennek az alakulatnak (*kitullu perru*) a parancsnoka Sīn-ahu-ušur volt.²⁵ Sīn-ahu-ušur nemcsak II. Šarrukīn testőrparancsnoka, testőrlovasságának vezetője, hanem valószínűleg a király (iker)testvére is volt (akinek palotája és egyben talán a testőrség helyőrsége a királyi palota előtt állt).²⁶ A felirat ugyanezen szöveghelye részletesen leírja, hogy az asszír király az Wauš (*U-a-uš*) hegy melletti csatában egy lovasroham (valószínűleg a testőrlovasság) élén törte át az urartui király vele szemben felállított csatarendjét. Azon ritka esetekről van itt szó, amikor lovassági roham győz a rendezett sorokban álló ellenséges gyalogság felett. Ugyanennek a feliratnak egy későbbi szöveghelye említi, hogy az asszír király egy expedíciós sereget vezetett Mušašir városa ellen, amely 1 000 lovasból, valamint lándzsásokból és íjászokból állt.²⁷ II. Šarrukīn annalesei úgy említik ezt a lovasságot, mint 1 000 *pēthal* (ANŠE.BAD.HAL) *šēpēia* (GİR. II-^{ia})²⁸ („lábaim lovassága”, vagyis testőrlovasság). II. Šarrukīn 8. hadjáratának eseményeit khorszábádi palotája XIII. termének palotadomborművei is megörökítették. Ezek a domborműveken láthatunk három érdekes lovas a király kíséretében. Egyikük a király kocsiját kíséri, a másik kettő pedig a legyőzött ellenségen gázol át. Felszerelésük teljesen különbözik a többi lovasétól.²⁹ Ők valószínűleg a királyi kíséret főemberei (akiket különben sohasem ábrázoltak lóháton), vagy pedig a királyi lovastestőrség megkülönböztetett tagjai – esetleg köztük Sīn-ahu-ušurral, a király testvérével és testőrparancsnokával –, nyilvánvalóan nem csatafelszerelésben. Az asszír testőrlovasság több alakulatból állt, legalább három fajtája is ismert volt, és a Sargonidák alatt több uralkodó felirataiban is találkozhatunk velük.³⁰ Az asszír testőrlovasság különösen Sīn-ahhē-erība és Aššur-bān-apli palotadomborművein azonosítható nagy számban. Fegyverzetük lovasfegyverzet: csúcsos asszír sisak, pikkelypáncél mellvért, lándzsa, kard, íj tegezsel és íjtokkal (2. kép), Aššur-bān-apli domborművein pedig vastag bőr lópáncéllal.³¹

Ezek után nem meglepő, hogy a testőrparancsnok, az asszír király 1 000 fős testőrlovasságának vezetője – Gobryashoz hasonlóan – a király legbizalmasabb embere, legjobb barátja, legfeltétlenebb híve volt. Így könnyen elképzelhető, hogy Gob-

ryas alakja mögött egy ilyen bizalmi ember, az asszír király 1 000 fős testőrlovasságának parancsnoka állhatott.

b) *A vadászat.* Ez a drámai betéttörténet természetesen ismeretlen a kanonikus asszír hagyományból, amelynek nem lehetett része egy az asszír királyi családról szóló dehonesztáló történet. Ugyanakkor drámaiságában hitelesnek tűnik, hiszen a személyes vagy éppen politikai féltékenység megoldásának a történelem során gyakran volt az eszköze egy-egy vadászbaleset. Ez különösen akkor lehet igaz, ha rokonsági szálak fűzték egymáshoz a feleket, ami potenciális trónkövetelőként tüntethetett fel valakit. Mint azt a végkövetkeztetésben, a források kutatása során látni fogjuk, mégis létezhetett olyan alternatív irodalmi hagyomány, amely egy-egy ilyen történetet megőrizhetett az utókor számára.

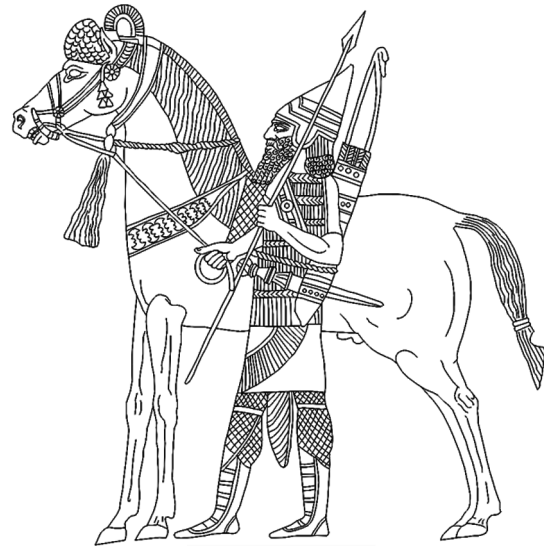
6. *Gadatas* (V. 2. 28 – V. 4. 39)

Gobryas, a vélelmezett asszír testőrparancsnok mellett a hosszú „asszír betétnek” van egy másik asszír kulcsszereplője, aki Kyros hűségére térve Gobryassal együtt foglalja el Babilónt Kyrosnak. Az ő alakja azonban teljesen hiányzik az ismert ókori keleti és a klasszikus irodalmi hagyományból.

Miután Gobryas az asszír király eleste után Kyros hűségére tért, Kyros megkérdezi tőle, hogy ismer-e olyan asszír főembereket, akik szintén elpártolhatnak az új asszír királytól. Erre Gobryas igennel válaszol, és elmesél egy újabb betéttörténetet, amely egy nagy hatalmú asszír ember fiáról, az idős asszír király fiának barátjáról szól, akinek szépségét és férfiaságát saját ágyasa az egekig magasztalta. Az asszír király fia féltékeny lett rá, és azzal a váddal, hogy el akarta csábítani az ő ágyasát, kasztráltatta. Ez a kasztrált ifjú most nagy hatalmú eunuchként szolgálja a királyt, nagy terület és több erőd felett rendelkezik, és balsorsa miatt gyűlöli az új asszír királyt.

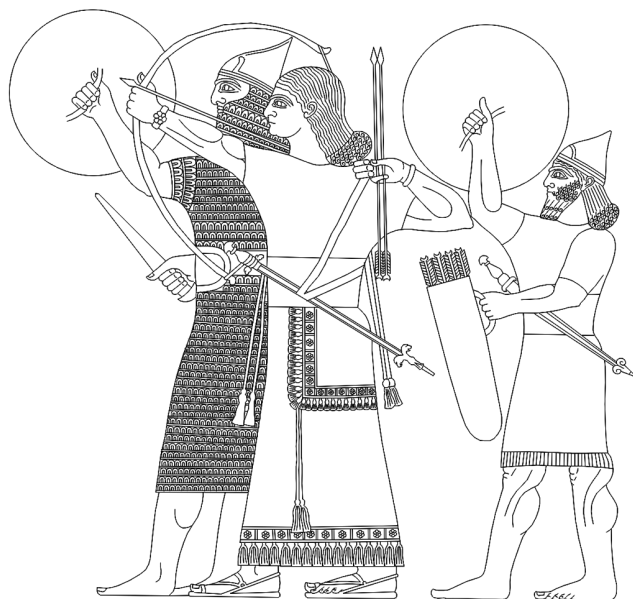
Kyros elküldi Gobryast Gadatashoz, hogy a bosszú reményében bírja átállásra az eunuchot. Gadatas örömmel szövetkezik velük, és csellel átjátssza Kyros kezére egyik határerődjét (V. 3. 10–25). Az asszír király sereggel – asszír mintára ismét lovassággal, harci kocsikkal és gyalogsággal – indul Gadatas területének megszállására és az erődök elfoglalására. Gadatas ekkor seregével elindul területei védelmére. Kyros serege is utána indul (V. 3. 26–59). Gadatást elárulja egyik lovasistje: ír az asszír királynak, hogy állítson csapdát Gadatas földjén az eunuchnak és seregének. Az asszír király így is tesz, és törbe csalja Gadatást. Az áruló a vállán megsebzí Gadatást. Üldözés kezdődik, Gadatas bajba kerül, de Kyros beérkező nagy serege kimentí szorongatott helyzetéből. Az asszír király, lovassága és harci kocsizói, valamint az erődöt ostromló asszír gyalogság egy közeli asszír városba menekül (V. 4. 1–10). A Kyros seregének utóvédjét alkotó és így a csatáról lemaradó kadusiai lovasság portyára indul, de az asszír király Babilón felé zárt rendben menetelő serege szétveri őket, parancsnokuk is elesik (V. 4. 15–16). Gadatas hálája jeléül rengeteg lovat ajándékoz Kyrosnak (amivel a perzsa lovasság létszámát 10 000 főre emelik!), átadja erődjeit, amelyeket Kyros szövetségeseiből álló helyőrségekkel lát el (V. 4. 32–39). Gadatas Gobryashoz hasonlóan Kyros feltétlen híve lesz.

Gadatas alakjában nehéz nem meglátni az asszír királyi udvar egyik legbefolyásosabb alakját, a főeunuchot (3. kép).

2. kép. Sîn-ahhē-erība lovas testőrsége a Lákis-domborművön (a szerző rajzai)

Az újasszír történelem során a főeunuch nemcsak udvari méltóság, hanem katonai vezető is volt. Már Kr. e. 816-ból tudjuk, hogy V. Šamši-Adad (Kr. e. 823–811) asszír király főeunuchja vezeti az asszír sereget Urartu (későbbi Arménia) ellen.³² II. Šarrukīn (Kr. e. 721–705) korából az ún. nimrudi lólistákból pedig már azt is tudjuk, hogy a Sargonidák alatt valószínűleg végig a főeunuch lesz a királyi állandó sereg, a *kišir šarrūti* parancsnoka.³³ A főeunuch már az asszír történelemben is játszhatott „királycsináló” szerepet. Aššur-etelli-ilāni (Kr. e. 630–627) asszír király például komoly birtokadományokban részesítette főeunuchja, Sîn-šumu-lēšir saját birtokaiból fenntartott alakulatainak cohorsparancsnokait (*rab kišir*), akik segítettek neki apja, Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) halála után megszerezni a trónt.³⁴ Ez az asszír főeunuch hagyomány rejtőzhet a Sardanalpos-történet mögött is (amelyet egy másik tanulmányban szeretnék elemezni). Az asszír hagyományban az eunuchok mint katonák is fontos szerepet játszottak – az asszír palotadomborműveken szám-

3. kép. Főeunuch (felül) és eunuch II. Aššur-nāšir-apli domborművéről (a szerző rajzai)

talán eunuchot láthatunk az asszír hadsereg soraiban, fegyverrel a kézben harcolni.

Ezt a hagyományt a *Kyropaideia*ban Gadatas viszi tovább. Babilón elfoglalása után Gadatas 10 000 lovat vezet a felvonuláson (VIII. 3. 9–23), és végül Kyros udvarában klaszikus főeunuchi feladatokat lát majd el, ő lesz a jogarhordók parancsnoka, a királyi udvarban az ügyek intézője, a legfontosabb személy (VIII. 4. 2). Ráadásul Kyros ennek hatására alapozza meg azt a perzsa eunuch hagyományt, amely az asszír után az ókor második legerősebb hagyományává női ki magát.³⁵ A *Kyropaideia* egyik betétjében Kyros hosszasan értekezik arról, hogy miért kell közvetlen környezetét eunuchokból kiállítani: hüebbek lesznek hozzá másoknál, de ugyanolyan alaposan végzik munkájukat, semmivel sem lesznek rosszabb lovasok vagy gyengébb lándzsások másoknál, és a háborúban és vadászaton is bizonyították, hogy nem veszett ki belőlük a

tűz (VII. 5. 58–65). Ezen a ponton két összegző megjegyzést kell tennünk: (1) Xenophón itt Gadatas személyében – tudtán kívül – minden bizonnyal egy asszír főeunuch-hagyományt elevenít meg, amelynek forrásai az egész „asszír betét”, a katonai tábor, a Gobryas-hagyomány és a többi elemzett motívum körében keresendők. Ez a hagyomány Kyros udvarában is főeunuchot csinált Gadatasból. (2) Ugyanilyen fontos az asszír eunuch hagyomány továbbvitele és ennek manifestációja Xenophón Kyros szájába adott mondataiban, az eunuchok dicséretében.

A történelmi-kronológiai keretbe nehezen illeszthető, a *Kyropaideia* jelentős részét kitevő „asszír betét” (I. 4. 14 – VI. 2. 9) után Xenophón története visszatér a történelmi-kronológiai hűség talajára, és sok érdekes részlettel gazdagítja a hagyományt (a Paktolos-folyónál, Thymbraránál vívott hatalmas ütközet (VII. 1. 1–48), amelyben Kyros serege legyőzte Kroisos hatalmas, a korabeli ismert világ szinte minden népét felvonultató seregét, külön elemzést érdemel, amire ebben a tanulmányban sajnos nincs lehetőség). Xenophón katonai múltja erősen érződik a mű számos csataleírásán, a nagy műgonddal megtervezett és megfogalmazott vonulási rendek részletes elemzésén, a fegyverek (például a harci kocsik) részletes leírásán stb. Talán ebbe a körbe tartozik egy olyan hagyományelem, amely ismét asszír gyökerekre, információs háttérre utalhat.

7. Babilón ostroma (VII. 4. 16 – V. 34)

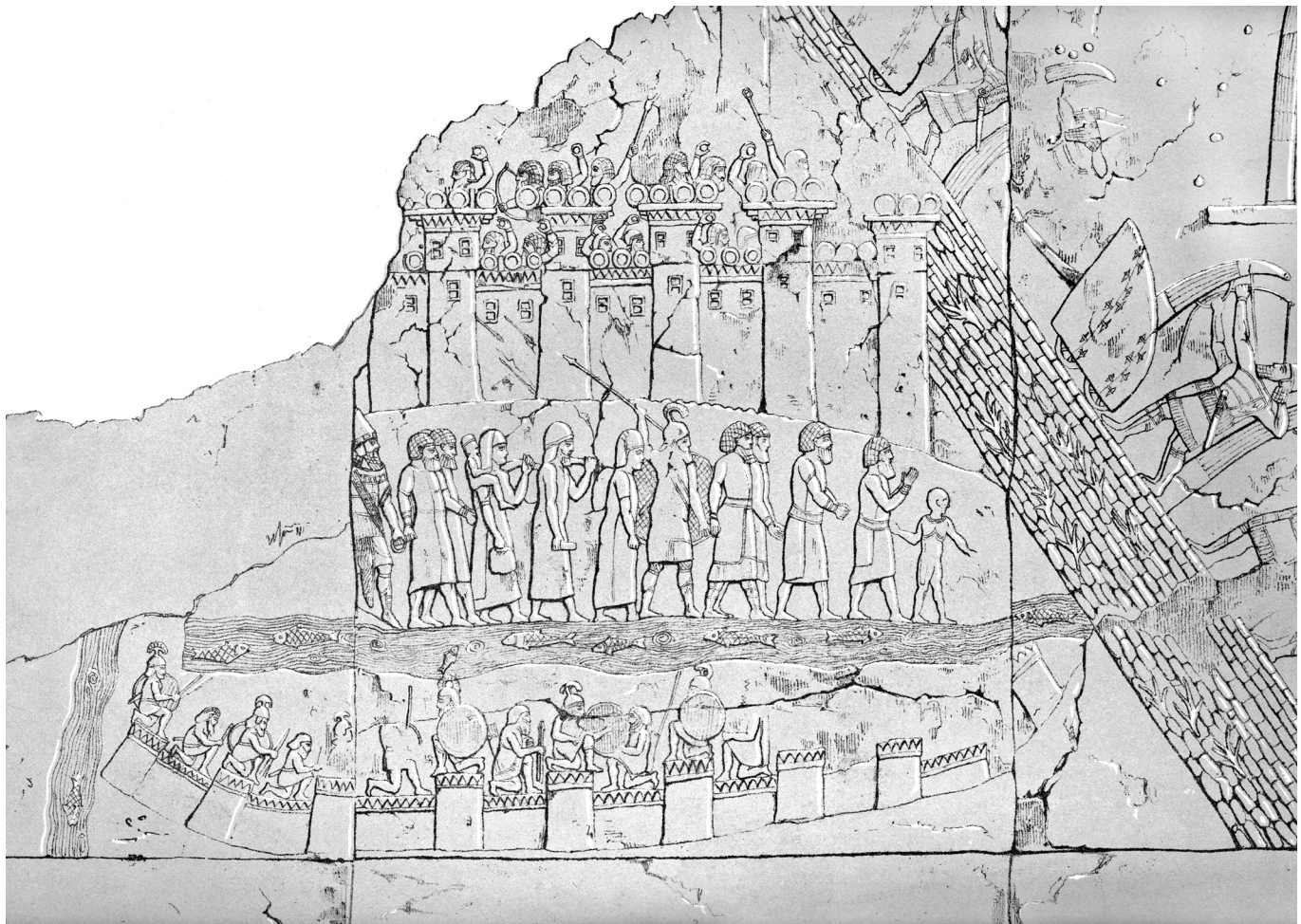
Sardeis elfoglalása és Kroisos lyd király elfogása után Kyros meghódítja Anatóliát, és visszaindul Babilón elfoglalására. Ellenfele, Babilón királya (mint azt említettük, az asszír motívum itt már szinte teljesen kivész, és a történet a valós kronológiai eseményhorizonton az Újbabilóni Birodalom megdöntése keretén belül játszódik) a hatalmas megerősített városban várja a támadást. Hérodotos leírásából (I. 179) és Kyrosnak a *Kyropaideia*ban is leírt szemléléséből tudjuk, hogy Babilón hatalmas falai szinte bevehetetlenek voltak. A perzsák körülveszik Babilont, de ez nagyon szétszórja erőiket, elvékonyítja csatasoraikat, mire Kyros visszavonja őket, és táborba szállnak (ők sohasem építenek asszír típusú, erősített tábor). Ekkor hatalmas vállalkozásba fog: ostromárkot és ostromfalat épített Babilón körül a város teljes elszigetelésére. Rendszeres közökben őrtornyokat is épített, hogy a város blokádját minél kevesebb emberrel fenn tudja tartani (VII. 5. 7–14). A babilóniak kinevetik, mert hús évre elegendő élelmiszerrel rendelkeznék. Ekkor Kyros megtudja, hogy aznap éjjel nagy ünnep lesz a városban, és mindenki tivornyázni fog. Az Euphratés vizét az ostromárkokba vezeteti, hogy csapatai a folyó csaknem teljesen kiszáradt medrében be tudjanak hatolni a városba. Gobryas és Gadatas csapatait küldik előre, akik szinte ellenállás nélkül jutnak be a nyitva hagyott folyó menti kapukon át a városba. Kyros parancsba adja, hogy ha a védők a tetőkről védekeznek, gyűjtsák fel a házakat. A királyi palota kapuit a zajra az őrség kinyitja. Gadatas és Gobryas emberei benyomulnak, és közelharcban megölik a királyt (VII. 5. 15–34).³⁶ Kyros is bevonul, hajnalra a citadellát is elfoglalják. Kyros parancsba adja, hogy akit a házaikon kívül találunk, meg kell ölni. Aki nem adja le a fegyvereit, szintén meg kell ölni.

A fenti táblázat összevetése mutatja az eltérő hagyományok forrásait. Ugyanakkor a klasszikus antik hagyomány Babilón el-estéről némileg eltér az ókori keleti hagyománytól.³⁷ A *Nabû-nâ'id-krónika* szerint Babilón önként megnyitotta kapuit Gubaru, az egykor babilóni szolgálatban álló helytartó csapatai előtt, míg a klasszikus hagyományban a folyómedren való begázolás a város „békés” elfoglalásának módszere. A *Kyruptideia* azonban ebbe a klasszikus antik hagyományba is behoz egy új elemet: az ostromárok, ostromfal és őrtornyok építését a város körül (VII. 5. 7–14). Ilyen vállalkozáshoz hatalmas tömegű munkaerőre, logisztikára, tervezésre és elszántságra van szükség. Nem árulok el titkot, ha előzményként az asszír példát tudom csak felhozni. Asszír forrásokból tudjuk, hogy az asszírok, ha a feladat megkívánta, ilyen ostromművekkel és kerítőfalakkal vonták blokádn alá az elfoglalni kívánt városokat. Erre jó példa Jeruzsálem Kr. e. 701-es ostroma, amikor Sîn-ahhê-erîba csapatai ostromerődöket építettek Jeruzsálem kapui elé, és a kilépőket „visszafordították gyalázatukhoz”. Az erődített katonai táborhoz hasonlóan az asszírokhoz fogható ilyen ostromművek építésére csak a rómaiak voltak képesek (lásd a Masada sziklaerődje körül a mai napi látható épített ostromgyűrű fal- és tábormaradványait). Ilyen épített ostromfalak, tornyokkal és megszálló őrséggel csak az asszír palotadomborműveken láthatók, így ezek előzményszerepe megkérdőjelezhetetlen (4. kép).³⁸

III. A *Kyruptideia* és az „asszír betét” lehetséges forrásai

Xenophón az ifjabb Kyros szolgálatában harcolta végig az annak bátyja, II. Artaxerxés ellen vezetett hadjáratot. A hadjárat a Kr. e. 401-es kunaxai csatavesztés és Kyros eleste után 10 000 görög hoplita az egykori Asszírria területén (a Tigris mentén) végigvezető, a Fekete-tengerig tartó drámai visszavonulásában végződött. Hogy az ifjabb Kyros nemes jelleme és drámai halála vezette-e Xenophónt arra, hogy birodalomteremtő elődje, II. (Nagy) Kyros életét megírva egy „királytükör” formájában rajzolja meg az ideális uralkodó képét, csak sejtethetjük. Az bizonyos, hogy Athénból száműzve (Kr. e. 394) a perzsabarát spártai állam *aigisa* alatt alkotott, és állíthatott emléket az ifjabb Kyrosnak, akinek rövid életrajza (*Anabasis* I. 9. 2–28) és jellemrajza, mint ahogy Parpola is rávilágít,³⁹ a *Kyruptideia* megírásának egyik motiváló ereje lehetett.

Megvizsgálva a mű assziriológiai vonatkozásait már Simo Parpola is felvetette, hogy a *Kyruptideia* bizonyos, korábban obskúrusnak tartott és Parpola által részletesen elemzett részei (a méd udvar, Sakas, India/Andia, Gobryas) nem Xenophón agyszüleményei, és a klasszikus auctorok mellett lehetnek más forrásai is. Parpola úgy gondolja, hogy Xenophón nem a mások által feltételezett forrásból, milétosi Dionysiosztól, hanem

4. kép. Asszír ostromjelenet. A képen alul látható az asszír ostromfal, tetején asszír auxiliáris katonák állnak őrt. Sîn-ahhê-erîba domborművéről (Ninive, Délnyugati Palota) készült rajz (Layard 1853b, Pl. 18 nyomán)

egy számunkra ismeretlen forrásból, egy a *Kyropaideiá*hoz hasonló életrajzból merített.⁴⁰ Parpola feltételezése szerint ez a forrás minden bizonnyal perzsa és valószínűleg szóbeli volt. Feltételezése szerint a forrás maga az ifjabb Kyros volt, aki királyi herceggént komoly (hagyománytörténeti) neveltetésben részesülhetett. Xenophón maga is azért csatlakozott az expedícióhoz, hogy találkozasson az ifjabb Kyrosszal, akinek barátja lett, és az *Anabasis*ban is maradandó emléket állított neki.

Nem kizárva a Parpola által felvetett lehetőséget, szeretném a források egy olyan lehetséges körét megemlíteni, amely komoly, nem kanonikus hagyományt őriz a késői, elsősorban a Kr. e. 7. századi asszír történelemről.

Stephanie Dalley⁴¹ és több más assziriológus is vizsgálta az Asszír Birodalom utolsó századából, vagy éppen annak bukása utánról ismert, nem ékirásos forrásokban fennmaradt asszír vonatkozású hagyományt. Általánosan elfogadott, hogy a jórészt nem kanonikus hagyomány közvetítője egy mára már a nyersanyaga romlandó volta miatt szinte teljesen ismeretlen arámi nyelvű, sok esetben a kanonikus asszír hagyománytól eltérő írásbeli hagyomány lehetett.⁴² Itt kell megjegyezni, hogy az újasszír kor utolsó századában már a birodalmi adminisztráció is kétnyelvű: akkád és arámi volt. Az Asszírnia nyugati, túlnyomóan arámi lakosságú tartományaiából eredő „szépirodalmi” és „népi irodalmi” hagyomány hatott a Bibliára és az asszírok által körülbelül két évtizedig megszállva tartott Alsó-Egyiptom, a Delta-vidék hagyományaira is. A teljesség igénye nélkül ebbe a körbe sorolhatjuk az Ahiqar történetet⁴³ (aki Aššur-ah-iddina udvari tudósa volt, egyiptomi száműzetésbe kényszerült, majd rehabilitáltak); Ahiqar nagybátyjának, Tobitnak a történetét az asszír udvarban;⁴⁴ annak a sajnos ismeretlen nevű, az egyiptomi asszír megszállás alatt (a Kr. e. 660-as években) asszír szolgálatban álló főhivatalnoknak az életrajzát, amelyet a felső-egyiptomi Seik Fadlban feltárt sírjának falára arámi nyelven írtak;⁴⁵ vagy Aššur-bān-apli és Šamaš-šum-ukīn meséjét az Amherst 63 papiruszról;⁴⁶ az ún. Petubastis-ciklus több elemét (*Inaros harca az asszírokkal*, *Harc Inaros mellvértjéért*,⁴⁷ *Az egyiptomiak és az amazonok*⁴⁸); a *Dzsószer és Imhotep meséjét* (I. Psammethikos látogatása Ninivében és Arbelában); a Semiramis-,⁴⁹ illetve a Sardanapallos-hagyományt⁵⁰ is. Ezekben az esetekben a fikció, a regény és a nem királyi biográfia között kell keresnünk azt a teret, amelyben ezek a művek mint a kanonikus asszír hagyomány (királyfeliratok) alternatívái elhelyezhetők.

Meggyőződésem, hogy a *Kyropaideia* asszír vonatkozásainak hagyománytörténete is ebben a körben, Xenophón egy valószínűleg ismeretlen (vagy azonosítatlan) írott vagy a Kr. e. 401-es kunaxai csatában kulmináló hadjárat során megismert szóbeli hagyományára vezethető vissza. Mindenesetre a kiemelt részletek olyan – a műfajhoz és a hagyományozáshoz illően regényes elemekkel gazdagított – tudásról tanúskodnak, amelynek eredője csak az asszír hagyományból származhat.

IV. Összegzés

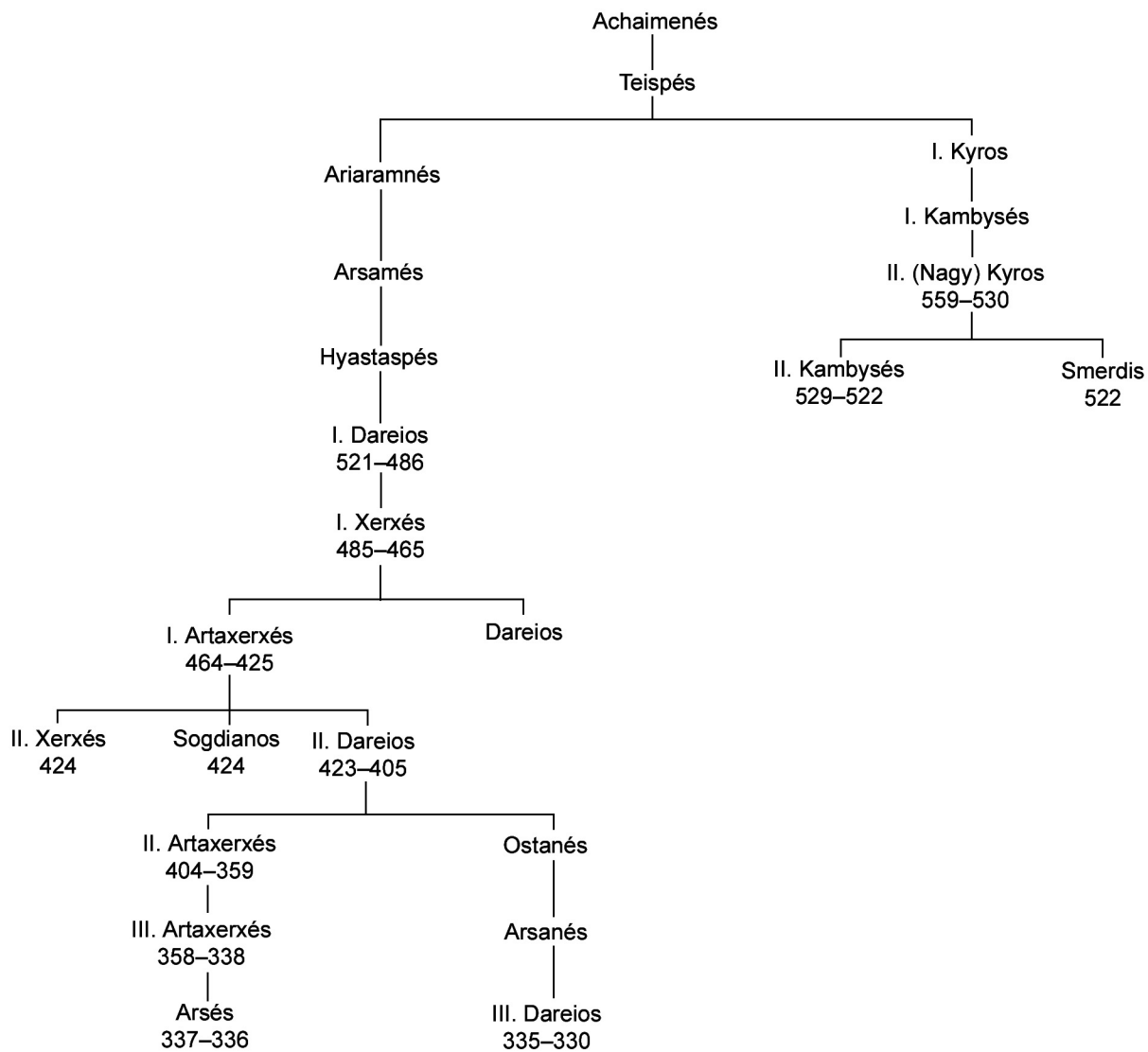
Az „asszír betét” eseményei nem illeszthetők bele a három forrás (*Nabû-nâ'id-krónika*, Hérodotos beszámolója és Xenophón *Kyropaideiája*) által felvázolt kronológiai keretbe, tehát más hagyományba tartoznak, amelyeket Xenophón itt felhasznált

a drámai keret megteremtéséhez. Az „asszír betét” eseményei megelőzik a lyd háborút és Babilón bevételét, nem azonosíthatóak az opisi csata és Babilón eleste közötti két hét eseményeivel. Itt egy önálló asszír hagyománnyal lehet dolgunk, amelynek forrásai valószínűleg egy arámi történeti legendakör elemei lehetnek.

Ezekkel az assziriológiai szempontból vizsgált elemekkel – az asszír katonai tábor leírásával, az asszír hadsereg leírásával, három csataleírással, a Gobryas alakjában felfedezni vélt asszír testőrparancsnokkal, a Gadatas alakjában felfedezni vélt asszír főeunuchhal, a Babilón köré vont ostromfallal – talán sikerült bizonyítanunk, hogy Xenophón *Kyropaideiájának* háttérében, bizonyos részek forrásaként mindenképpen állhatott egy eddig ismeretlen forrásokra visszanyúló hagyomány, amely bensőséges ismeretekkel rendelkezett Asszírnia kései történetéről, és ezekkel – a cselekmény drámai színteréül használva – gazdagította a történetet. Ez a *Kyropaideia* jelentős részének, a nyolc könyvből közel hatnak a keretét és gyakran témáját is adó „asszír betét” hiányos tudásunk miatt nem köthető az újbabilóni korhoz, így valószínűleg nem magyarázható az Újbabilóni Birodalmat az Asszír Birodalommal azonosító klasszikus antik hagyománnyal.

Hogy mi ezeknek az elemeknek a történelmi háttere, volt-e Asszírnia történetében olyan esemény, amelyre ezen történések ráillenek, illetve volt-e olyan trónutódlás Asszírnia történetében, amikor a testőrparancsnok és a főeunuch fellázadt a trónra kerülő új király ellen, sajnos nem tudjuk. Nem akarván találgatásokba bocsátkozni, annyi mindenképpen megállapítható, hogy a város (Babilón) elestének története a három vizsgált forrásban három különböző képet mutat. A leghitelesebb történeti forrás, a *Nabû-nâ'id-krónika* szerint Gubar/Gobryas csapatai egyszerűen bevonultak a városba. Hérodotos szerint elterelték az Euphratés vizét, Xenophón szerint pedig ostromműveket építettek, de végül elterelték a folyó vizét. Ennek az antik auktorhagyománynak a mezopotámiai forrásokban nincs nyoma, és régészeti bizonyítékok sem utalnak Babilón ekkori ostromára, esetleg egy kerítőfalra. Van azonban az asszír-babilóni történelemnek egy másik epizódja, ahol tudjuk, hogy tényleges ostrom folyt. Ez pedig nem más, mint Ninive ostroma és médek által történt bevétel Kr. e. 612-ben. A méd Kyaxarés három hónapon keresztül nagy erővel ostromolta a várost.⁵¹ Sajnos az egykori Ninivére mára már szinte teljesen ráépült Moszul városa, így ennek az ostromnak külső nyomait, a méd ostromműveket megtalálni szinte lehetetlen. Ugyanakkor Ninive leggyengébb pontja Babilónhoz hasonlóan az volt, hogy keresztülfolyt rajta egy folyócska, a Khosr-folyó. A folyó átfolyt egy falszoroson és kettészelte a várost, partja mentén nem voltak belső falak, és ezt a folyót nagyon könnyen, sokkal könnyebben el lehetett terelni, mint az Euphratést, és medrében sokkal könnyebben be lehetett masírozni a városba egy éjszakán, mint az Euphratés széles medrében. Ez volt Ninive leggyengébb pontja, és valószínűleg a végzetének oka is. Diodorus Siculus Sardanapallos-története (knidosi Ktésias nyomán) hosszasan ír Ninive elestéről.⁵² Az ő története szerint a város akkor került a méd ostromlók kezére, amikor a folyó egy szakaszon ledöntötte Ninive falait.

Érdekes motívuma lehet a történetnek, hogy Kyros egyik bizalmi embere, Hystaspés (aki valójában a dinasztiaalapító Achaimenés Ariaramnés-ági leszármazottja volt – lásd az

5. kép. Az Achaimenida dinasztia leszármazása

5. képet) Gobryas, az idős asszír (testőrparancsnok) lányát vette feleségül (*Kyropaideia* VIII. 4. 24–26) és tőlük született az a Dareios, aki Kr. e. 521-ben a másik Achaimenida-ág tagjaként átvette a hatalmat. Hogy a legendás asszír elem vajon

erősítette-e az amúgy is a nemzetségi öröklési szabályok és az egyenes ági (uralkodóházi) leszármazás között vajudó perzsa arisztokráciában a Dareios (Ariaramnés) ág trónigényét, vagy sem, sajnos nem tudjuk.

Jegyzetek

A tanulmány elkészítéséhez az OTKA K 100277 számú pályázata nyújtott segítséget.

- 1 Az egyik legszellemesebb műfaji meghatározást („perplexing historical-novel-cum-guide-to-statesmanship”) Lendon adja (Lendon 2006, 82).
- 2 Parpola 2003, 339–350, 407–448, részletes bibliográfiával.
- 3 Newell 1983, 889–906.
- 4 Sage 1995, 161–174.
- 5 Nadon 1996, 361–374. Szerzők elemzik Kyros birodalomépítésének pozitív (Due 1989, 16–22; Mueller-Goldingen 1995, 262–271) vagy éppen negatív hatásait (Gera 1993, 285–299). Johnson szellemes

elemzésében (Johnson 2005, 177–207) az ősi, primitív demokráciából eredeztethető gyalogos harcmódor feladását és a „dekadens” mész lovass harcmódor átvételét tekinti a romlás egyik első előjelének. Hasonló kérdéseket vizsgál Whidden is (Whidden 2007, 539–567), aki a konvencionális, a törvény tekintélyén alapuló nevelési hagyományt hasonlítja össze a heterodox, az egyszemélyi abszolút uralom szükségességét hangsúlyozó nevelési elvvel.

- 6 I. Kyros (Kuruš), Teispés (Čaišpiš) fia Kr. e. 646-ban, amikor Aššur-bān-apli hódoltatta Elámot, az Elámmal szomszédos Anšan uralkodójaként maga is behódolt az asszír királynak.
- 7 Xenophónnál vagy forrásánál megvolt az a tudás, hogy Kyaxarés volt Asszíria ellenfele (Kr. e. 614–612), így – bár csak passzív sze-

- repben – mégis megjelenik anakronisztikus formában, annak az Asszírtyagésnek a trónörökös fiaként, aki valójában maga volt az Asszír Birodalmat megbuktató Kyaxarés fia.
- 8 A teljesség igénye nélkül: Hérodotos I. 106: Ninus elfoglalása után a médek a babilóni területeken kívül elfoglalták AsszírIA teljes területét; I. 178: Babilón AsszírIA egyik legnagyobb városa – ahol Ninus (Ninive) lerombolása után felépült a királyi palota; I. 187: Nitókris királynő sírfelirata már babilóni királyokat említ; I. 188: Labynétos (Nabû-nâ'id) AsszírIA királya, Nitókris fia.
  - 9 Parpola 2003, 339–350.
  - 10 Parpola 2003, 339–340.
  - 11 Parpola 2003, 340–341.
  - 12 Parpola 2003, 341.
  - 13 2Rg 18,17–37; Is 36–37,20.
  - 14 Parpola 2003, 342.
  - 15 Parpola 2003, 343–349.
  - 16 Önmagában már ez is korai történeti kontextusba helyezi az eseményeket, valamikor Kyros ifjúkorára (amely anakronizmusként szintén AsszírIA Kr. e. 612-es bukása utánra keltezhető), ennek ellenére az asszír király fia itt biztosan nem Bêl-šarri-ušur, Nabû-nâ'id babilóni király fia.
  - 17 Akinek megjelenése, mint azt korábban tárgyaltuk, már önmagában is anakronizmus.
  - 18 Xenophón: *Kürosz nevelkedése* 108 (ford. Fein Judit).
  - 19 Botta–Flandin 1849, pl. 146 (II. Šarrukîn); Layard 1853a, pl. 30 (II. Aššur-nāšir-apli), pl. 63 (III. Tukulti-apil-Ešarra), pl. 77 (Sîn-ahhê-erîba); Layard 1853b, pl. 24 (Sîn-ahhê-erîba, Lákis), pl. 36 (Sîn-ahhê-erîba), pl. 50 (Sîn-ahhê-erîba).
  - 20 Dezső 2012a–b.
  - 21 Xenophón (*Kyropaideia* VI. 2. 7) 10 000 főre, majd Babilónban (VII. 4. 16) 40 000 főre növeli a perzsa lovasság létszámát.
  - 22 Parpola 2003, 345–350.
  - 23 Parpola 2003, 345–350.
  - 24 Grayson 1975, Chronicle 7: Nabonidus Chronicle, iii:15-17.
  - 25 Thureau-Dangin 1912, 132–133. sor: „Egyetlen harci kocsimmal és lovassággal, amely sohasem tágít oldaláról, se baráti, se ellenséges területen, Sîn-ahu-ušur regimentjével”; lásd továbbá a 332. sort: „Harcosaimmal, az oldalamon menetelő lovassággal, libasorban vonultam át a szoroson.” A lovastestőrség megjelenik még a Kr. e. 711-es év hadjáratának leírásakor (Fuchs 1994, Prunk, 85–86), amikor az asszír király Muttallut, Gurgum királyát támadta, amikor ugyanebben az évben Muttallu, Kummuh királya ellen vezetett hadat (Fuchs 1994, Prunk, 113–114), valamint az Asdód ellen vezetett hadjárat leírásakor (Fuchs 1994, 248–249).
  - 26 Sîn-ahu-ušur alakjáról lásd Niederreiter 2005, 57–76.
  - 27 Thureau-Dangin 1912, 320–321. sor.
  - 28 Lie 1929, 26:150; lásd továbbá az Asdód-epizódot: 40:256–257.
  - 29 Botta–Flandin 1849, pls. 142–143.
  - 30 Aššur-ah-iddina (Kr. e. 680–669) két feliratából: Borger 1956, 106, §68, Gottesbrief, 16–17.
  - 31 A testőrlovasság részletes tárgyalását lásd Dezső 2012b, 23–32, Cavalry Bodyguard.
  - 32 Grayson 1996, A.O.103.1, II. 16b–34a.
  - 33 Dezső 2006, 93–140; Dezső 2012a, 222–227; Dezső 2012b, 141–142.
  - 34 Kataja–Whiting 1995, no. 35 (ADD 650), no. 36 (ADD 692 + 807).
  - 35 Az újasszír kori eunuch és főeunuch feladatköréről bővebben lásd Grayson (1995), Deller (1999) és Tadmor (2002) tanulmányait.
  - 36 Érdekes, hogy az asszír király, a gyűlölt ellenség motívum innen már a történeti hűség talaján állva szinte teljesen kivész, itt már Babilón királya veszteti életét. A történeti hűség ebben az esetben természetesen a klasszikus irodalmi hagyományhoz való hűséget jelenti, hiszen a *Nabû-nâ'id-krónikából* tudjuk (lásd a táblázatot fent), hogy Nabû-nâ'idot nem ölik meg Gubaru emberei, hanem Kyros száműzi Karmániába.
  - 37 Grayson 1975, Chronicle 7: Nabonidus Chronicle.
  - 38 Layard 1853B, pl. 18 (Sîn-ahhê-erîba), pl. 50 (Sîn-ahhê-erîba).
  - 39 Parpola 2003, 350.
  - 40 Parpola 2003, 349.
  - 41 Dalley 2001, 149–161.
  - 42 Ezen a ponton jelen szerző is csatlakozik ahhoz az elképzeléshez, amely szerint az arámi irodalmi hagyomány nem az Asszír Birodalom Kr. e. 612/610-es bukása után (Dion 1995, 1281–1294), hanem annak utolsó évszázadában, a birodalom testébe a Kr. e. 8. század második felében bekebelezett nagy arámi néptömegek hatására és jórészt általuk alakult ki.
  - 43 A történet későbbi változataihoz (héber deportált, görög a babilóni udvarban, bölcs az Achaimenida-udvarban) lásd Dalley 2001, 154.
  - 44 Tobit/Tóbiás könyve. A történetnek a görög mellett héber és arámi változata is ismert volt (akkád kölcsönszavakkal!) például Qumránból: Dalley 2001, 154.
  - 45 Lemaire 1995, 111.
  - 46 Vleeming–Wesselius 1985. Kr. e. 4. század.
  - 47 Hoffmann 1996.
  - 48 Hoffmann 1995.
  - 49 Diodorus Siculus II. 1.
  - 50 Hérodotos II. 150; Diodorus Siculus II. 2 (knidosi Ktésias nyomán), Athénaios, Eusebios, Georgios Synkellos, Nikolaos Damaskénos.
  - 51 Grayson 1975, Chronicle 3, 38–46.
  - 52 Diodorus Siculus II. 26–27.

Bibliográfia

- Borger, Rykle 1956. *Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien*. Archiv für Orientforschung, Beiheft 9. Graz.
- Botta, P. Emile – Flandin, Eugène 1849. *Monuments de Ninive*. I–II. Paris.
- Dalley, Stephanie 2001. „Assyrian Court Narratives in Aramaic and Egyptian: Historical Fiction”: *CRR* 45/1, 149–161.
- Deller, Karlheinz 1999. „The Assyrian Eunuchs and Their Predecessors”: Kazuko Watanabe (szerk.), *Priests and Officials in the Ancient Near East: Papers of the Second Colloquium on the Ancient Near East – The City and its Life held at the Middle Eastern Culture Center in Japan (Mitaka, Tokyo), March 22-24, 1996*. Heidelberg, 303–311.
- Dezső, Tamás 2006. „A Reconstruction of the Army of Sargon II (721–705 BC) based on the Nimrud Horse Lists”: *State Archives of Assyria Bulletin* 15, 931–940.
- Dezső, Tamás 2012a–b. *The Assyrian Army. I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. II. Cavalry and Chariotry*. Antiqua & Orientalia 3, Assyriologia 8/2. Budapest.
- Dion, Paul-E. 1995. „Aramean Tribes and Nation of First-Millennium Western Asia”: J. Sasson (szerk.), *Civilizations of the Ancient Near East*. New York, 1281–1294.
- Due, Bodil 1989. *The Cyropaedia: Xenophon's Aims and Methods*. Aarhus.

- Fuchs, Andreas 1994. *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen.
- Gera, Deborah Levine 1993. *Xenophon's Cyropaedia: Style, Genre, and Literary Technique*. Oxford.
- Grayson, A. Kirk 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Texts from Cuneiform Sources 5. New York.
- Grayson, A. Kirk 1995. „Eunuchs in Power: Their Role in the Assyrian Bureaucracy”: M. Dietrich – O. Loretz (szerk.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für W. von Soden*. *Alter Orient und Altes Testament* 240. Kevelaer – Neukirchen-Vluyn, 85–98.
- Grayson, A. Kirk 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC. II (858–745 BC.)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 3. Toronto.
- Hoffmann, Friedhelm 1995. *Aegypter und Amazonen*. Wien.
- Hoffmann, Friedhelm 1996. *Der Kampf um den Panzer des Inaros*. Wien.
- Johnson, David M. 2005. „Persians as Centaurs in Xenophon's 'Cyropaedia'”: *Transactions of the American Philological Society* 135, 177–207.
- Kataja, L. – Whiting, R. 1995. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*. State Archives of Assyria 12. Helsinki.
- Layard, Austin H. 1853a. *The Monuments of Nineveh (First Series)*. London.
- Layard, Austin H. 1853b. *A Second Series of the Monuments of Nineveh including Bas-Reliefs from the Palace of Sennacherib and Bronzes from the Ruins of Nimroud*. London.
- Lemaire, André 1995. „Cheikh Fadl”: Geller, M. J., et al. (szerk.) *Studia Aramaica*. *Journal of Semitic Studies*, Supplement 4. Oxford, 111.
- London, Jon E. 2006. „Xenophon and the Alternative to Realist Foreign Policy. 'Cyropaedia' 3.1.14-31”: *The Journal of Hellenic Studies* 126, 82–98.
- Lie, A. G. 1929. *The Inscriptions of Sargon II, King of Assyria, I: The Annals*. Paris.
- Mueller-Goldingen, Christian 1995. *Untersuchungen zu Xenophons Kyropädie*. Stuttgart.
- Nadon, Christopher 1996. „From Republic to Empire: Political Revolution and the Common Good in Xenophon's Education of Cyrus”: *American Political Science Review* 90, 361–374.
- Newell, Waller R. 1983. „Tyranny and the Science of Ruling in Xenophon's 'Education of Cyrus'”: *The Journal of Politics* 45, 889–906.
- Niederreiter, Zoltán 2005. „L'insigne de pouvoir et le sceau du grand vizir Sin-ah-usur (Les symboles personnels d'un haut-dignitaire de Sargon II)”: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 99, 57–76.
- Parpola, Simo 2003. „Sakas, India, Gobryas, and the Median Royal Court: Xenophon's *Cyropaedia* through the Eyes of an Assyriologist”: Lanfranchi, G. B. – Roaf, M. – Rollinger, R. (szerk.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia*. *History of the Ancient Near East / Monographs* 5. Padova, 339–350.
- Röllig, Wolfgang 1957–1971. „Gubaru”: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. III. 671–672.
- Sage, Paula W. 1995. „Dying in Style: Xenophon's Ideal Leader and the End of the 'Cyropaedia'”: *The Classical Journal* 90, 161–174.
- Thureau-Dangin, F. 1912. *Une relation de la huitième campagne de Sargon*. Textes cunéiformes du Louvre 3. Paris.
- Tadmor, Hayim 2002. „The Role of the Chief Eunuch and the Place of Eunuchs in the Assyrian Empire”: S. Parpola – R. M. Whiting (szerk.), *Sex and Gender in the Ancient Near East: Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2-6, 2001*. Helsinki, 603–611.
- Tuipin, Christopher 1990. „Persian Decor in *Cyropaedia*: Some Observations”: H. Sancisi-Weerdenburg – J. W. Drijvers (szerk.), *The Roots of the European Tradition: Proceedings of the 1987 Groningen Achaemenid History Workshop*. *Achaemenid History* 5. Leiden, 17–29.
- Vleeming, Sven P. – Wesselius, Jan W. 1985. *Studies in Papyrus Amherst 63*. Amsterdam.
- Whidden, Christopher 2007. „The Account of Persia and Cyrus's Persian Education in Xenophon's 'Cyropaedia'”: *The Review of Politics* 69, 539–567.
- Xenophón 1979. *Kürosz nevelkedése*. Ford. Fein Judit. Budapest (Bibliotheca Classica).
- Xenophón 1914. *Cyropaedia*. Transl. by W. Miller. London – New York (The Loeb Classical Library).